

הרב יאיר קאהן

כי תבוא מלחמה בארצכם

בשוב עם ישראל לארצו לאחר אלפיים שנות גלות נוצרו חובה וזכות לשוב ולדון בהלכות מסוימות אשר במשך השנים היו בבחינת "הלכתא למשיחא". במאמר זה ברצוני לעסוק בהלכה מסוימת שלדאבוננו הפכה למעשית - דין מלחמת הגנה, המכונה על ידי הרמב"ם "עזרת ישראל מיד צר". רבים כבר עסקו בסוגיה זו, ולכן לא חזרתי עליה אלא בשביל דברים שנתחדשו בה. לדעתי, יש לדון זה משמעות מיוחדת לשיבה ולדרכה, הן מצד היותה ישיבת הסדר בכלל והן משום שהגישה אותה נציע במאמר משקפת את השקפת ישיבת 'הר עציון' בפרט, כפי שיבואר להלן.

א. האם מלחמות ישראל הן מלחמות מצווה?

מן המפורסמות הוא, שעל פי שיטת הרמב"ם קיימים שלושה סוגים של מלחמות מצווה:

ואי זו היא מלחמת מצווה? זו מלחמת שבעה עממים, ומלחמת עמלק, ועזרת ישראל מיד צר שבא עליהם. ואחר כך נילחם במלחמת הרשות, והיא המלחמה שנילחם עם שאר העמים כדי להרחיב גבול ישראל ולהרבות בגדולתו ושמעו.¹ (הלכות מלכים ה, א)

אחד ההבדלים בין מלחמת מצווה למלחמת רשות נוגע לדין החוזרים מעורכי המלחמה, כפי שפוסק הרמב"ם:

במה דברים אמורים שמחזירין אנשים אלו מעורכי המלחמה? במלחמת הרשות, אבל במלחמת מצווה הכל יוצאין, ואפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה. (שם ו, ד)

1. עיין במאמרו החשוב של הרב עמיטל לגבי מלחמת רשות: רסיסי טל, עיון לב.

בפשטות, הביטוי "מלחמת מצווה" מתייחס למלחמה הנדרשת לשם קיום מצווה מסוימת. לאור זאת, דברי הרמב"ם מעוררים תמיהה: מלחמת שבעת העממים ומלחמת עמלק אכן קשורים למצוות מסוימות והגדרתן כמלחמות מצווה ברורה, אך מהי המצווה שבגינה מלחמת עזרת ישראל מיד צר מוגדרת כמלחמת מצווה?

יש אשר העלו בהקשר זה את האיסור "לא תַעֲמֵד עַל דָּם רַעַךְ" (ויקרא יט, טז).² אולם רוב הפוסקים הסכימו שאסור לאדם להכניס את עצמו לסכנה כדי להציל את חברו,³ ואם כן כיצד נוכל לחייב חיילים להסתכן בקרב על בסיס מצווה זו? זאת ועוד, בחינת המקורות העוסקים בנושא מעלה כי כלל לא ברור מהיכן שאב הרמב"ם את דבריו כאשר הגדיר את עזרת ישראל מיד צר כמלחמת מצווה. הלוא שנינו במשנה בסוטה (ח, ז) ביחס לחוזרים מעורכי המלחמה:

במה דברים אמורים? במלחמות הרשות, אבל במלחמות מצוה הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה. אמר ר' יהודה: במה דברים אמורים? במלחמות מצוה, אבל במלחמות חובה הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה.

ובבבלי (סוטה מד ע"ב) למדנו:

אמר ר' יוחנן: רשות דרבנן זו היא מצוה דר' יהודה; מצוה דרבנן זו היא חובה דר' יהודה. אמר רבא: מלחמות יהושע לכבוש, דברי הכל חובה; מלחמות בית דוד לרווחה, דברי הכל רשות; כי פליגי, למעוטי עובדי כוכבים דלא ליתי עלייהו – מר קרי לה מצוה ומר קרי רשות. נפקא מינה לעוסק במצוה שפטור מן המצוה.⁴

לפי רש"י על אתר (ד"ה אמר רבא), רבא בא לפרש את דברי ר' יוחנן. לפי פירושו, אין שום מחלוקת בין ר' יהודה לבין חכמים לגבי עצם דין החזרה מעורכי המלחמה, ולדברי הכול במלחמת יהושע יוצא אפילו חתן מחדרו, ואילו במלחמת בית דוד לרווחה הוא חוזר לביתו. לדבריו, לא נחלקו במשנה אלא לגבי מלחמת מנע, שלפי ר' יהודה מאחר ויש בה מצווה נאמר בה דין "עוסק במצווה פטור מן המצווה", ולפי

2. עיין: שירי קרבן, ירושלמי סוטה ח, י.

3. עיין: שו"ת הרדב"ז ג, סימן תרכ"ז. ונחלקו הפוסקים אם חייב אדם להיכנס לספק סכנה על מנת להציל את חברו, עיין: כסף משנה, הלכות רוצח א, יד; פתחי תשובה, חו"מ תכו, ב. ומסתבר שמלחמה היא בגדר ודאי סכנה.

4. עיין מה שחידש בזה הרב יהודה גרשוני זצ"ל בספרו משפט המלוכה.

חכמים היא מלחמת רשות שלא שייך בה היתר זה.⁵ בכל אופן, הכול מודים שאין חתן יוצא למלחמה מעין זו.

באופן דומה נראה גם מתוך פירוש הרמב"ם למשנה זו:

לא נחלקו אלא במלחמת אומות הנלחמים בהם כדי להחלישם שלא לחמו בישראל ולא יתנפלו על ארצם – תנא קמא קורא את זה רשות ור' יהודה קורא למלחמה זו מצוה. ולדעת ר' יהודה מי שהיה עוסק במלחמה זו או בצרכיה פטור מן המצות... ולדעת תנא קמא אינו עוסק במצוה. ואין הלכה כר' יהודה.

יוצא אפוא, כי לכאורה אין מקור ברור לפסק הרמב"ם שמלחמת עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם היא מלחמת מצווה שהכול יוצאים אליה.⁶ אם כוונת הרמב"ם ב"עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם" היא למלחמת עובדי כוכבים "דלא ליתי עלייהו", לפי פירוש רש"י הדין הוא פשוט שחתן פטור ממנה,⁷ ולא נחלקו במשנה אלא לגבי הפטור של העוסק במצווה?

ב. תירוץ דברי הרמב"ם

לכאורה צריכים אנו לומר שכוונת הרמב"ם בכותבו "עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם" היא שכבר באו, ואין כוונתו למלחמת מנע המוזכרת בגמרא. דין זה יצא לו להרמב"ם מתוך דיוק; כלומר, פטור חתן לא נאמר אלא במלחמת עובדי כוכבים "דלא ליתי עלייהו", ומכאן שאם כבר בא האויב, אזי המערכה נגדו היא מלחמת המצווה שחתן יוצא מחדרו להשתתף בה.⁸ ואף על פי שחילוק זה אינו אלא דיוק מסוגית הבבלי, הרי הוא מפורש בירושלמי (סוטה ה, ו):⁹

5. עיין במאירי שהחליף את השיטות, ויש שהבינו שטעות נפלה בספרים.
6. עיין: ספר-החינוך (מצווה תקכז) שכתב: "ומלחמת מצוה היא כגון שבעה עממין ועמלק", ומכאן דייק הרב שלמה גורן זצ"ל שספר החינוך אכן חלק על הרמב"ם בזה. דבריו הובאו בתחומין ד, עמ' 32, אך נסתרים מדברי החינוך במצווה תכה, שם הזכיר במפורש שעזרת ישראל היא מלחמת מצווה.
7. עיין בשו"ת יחל ישראל (סימן קט), שראה את סוגית הבבלי על פי פירושו של רש"י כמקור לשיטת הרמב"ם, אך דבריו אינם ברורים לי כלל. ע"ש.
8. יש להעיר שאין הכרח בדיוק זה. ייתכן שרבה הזכיר מלחמת מנע כדי לחדש שאפילו במלחמה כזו סובר ר' יהודה שיש דין עוסק במצווה. עוד אפשר לדחות ולומר שבמלחמת הגנה יודו חכמים שיש דין עוסק במצווה, ולכן רבא הזכיר "למעוטי עובדי כוכבים דלא ליתי עלייהו" דווקא.
9. וכן פירש הקרן אורה בסוטה. ועיין עוד: שירי קרבן על הירושלמי, ד"ה מלחמת רשות; חזון איש, הלכות עירובין קיד, אות ב.

ר' יהודה היה קורא מלחמת רשות כגון אנן דאזלין עליהון, מלחמת חובה כגון דאתיין אינון עלינן.¹⁰

אך לפי פירוש זה, הרמב"ם פסק את הדיוק היוצא מתוך הסוגיה אך השמיט את הנאמר בה במפורש.¹⁴ לכן קשה לקבל הסבר זה בדברי הרמב"ם.

לענ"ד, על מנת להסביר את שיטת הרמב"ם יש לעיין בהמשך הירושלמי (שם):

אמר ר' יוחנן: משמעות ביניהן, ר' יהודה היה קורא למלחמת הרשות מלחמת מצוה, אבל במלחמת חובה הכל יוצא אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה. אמר רב חסדא: מחלוקת ביניהון, רבנין אמרין מלחמת מצוה זו מלחמת דוד מלחמת חובה זו מלחמת יהושע, ר' יהודה היה קורא מלחמת [מצוה] כגון אנן דאזלין עליהון מלחמת חובה, כגון דאתיין אינון עלינן.¹²

לפי הירושלמי, לדעת ר' יוחנן אין שום מחלוקת בין ר' יהודה לבין חכמים ואין ביניהם אלא הבדל מילולי.¹³ ר' חסדא חולק על ר' יוחנן וטוען שאכן יש מחלוקת בין ר' יהודה וחכמים:¹⁴ חכמים סוברים שדין "הכול יוצאים" נוגע רק למלחמה כעין מלחמת יהושע, ואילו ר' יהודה חולק וסובר שאפילו במלחמת הגנה "דאתיין אינון עלינון" חתן יוצא מחדרו. אומנם, במלחמה בה "אנן דאזלין עליהון" מודה ר' יהודה שחוזרים מעורכי המלחמה.¹⁵

לאור סוגיית הירושלמי מסתבר לפרש גם את הבבלי בצורה דומה, כך שרבה לא בא לפרש את שיטת ר' יוחנן, אלא לחלוק על דבריו. ר' יוחנן אמר: "רשות דרבנן זו היא מצוה דר' יהודה, מצוה דרבנן זו היא חובה דר' יהודה", ולדעתו אין שום מחלוקת ביניהם. לעומת זאת, לדעת רבא ישנה מחלוקת בין ר' יהודה לבין חכמים: "כי פליגי למעוטי עובדי כוכבים דלא ליתי עלייהו, מר קרי לה מצוה ומר קרי רשות". נמצא, שנחלקו התנאים בשאלה האם הכול יוצאים למלחמת עזרת

10. יש לדון במצב בו הצר מתכוון למלחמה אך טרם התחיל להילחם. האם פעולה צבאית על מנת להשיג עליונות במלחמה העומדת לפרוץ היא בגדר עזרת ישראל מיד צר, או בגדר למעוטי עובדי כוכבים דלא ליתי עלייהו? עיין: מאירי סוטה, ד"ה ואמר אחר כך; משיב מלחמה א, עמ' קטז; וכן עמוד הימיני, עמ' קפ"ט, שם תלה הרב ישראלי זצ"ל שאלה זו במחלוקת הראשונים.

11. עיין מה שתירץ הלחם משנה בזה, אך דבריו דחוקים. ועיין ברסיסי טל, עמ' רצו.

12. תיקנתי על פי כתב יד לייזן. ועיין בקרבן העדה שהחליף את גרסת הספרים.

13. עיין בפני משה, שלדברי ר' יוחנן בירושלמי אכן יש נפקא מינה לעניין עוסק במצווה, כסוגיית הבבלי.

14. גם מלשון המדרש שמואל (פרשה כב) משמע שר' יהודה בא לחלוק על דברי חכמים.

15. עיין בפני משה ובקרבן אורה בסוגיות הנ"ל.

ישראל מיד צר, והרמב"ם פסק שבמצב כזה חתן אכן יוצא למלחמה.¹⁶ אומנם עדיין יש מקום לדייק בדברי הרמב"ם על שדחה את שיטת חכמים ופסק¹⁷ כר' יהודה.¹⁸

ג. "צָרוֹר אֶת הַמְדִינִים ... כִּי צָרִים הֵם לָכֶם"¹⁹

טרם אבאר מה שנראה לעניות דעתי בהסבר הירושלמי, יש לחזור ולעיין בדברי המשנה בסוטה:

במה דברים אמורים? במלחמות הרשות, אבל במלחמות מצוה הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה. אמר ר' יהודה: במה דברים אמורים? במלחמות מצוה, אבל במלחמות חובה הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה.

לפי פשוטם, דברי המשנה מורים שר' יהודה מקל, ולדבריו חוזרים מעורכי המלחמה גם במלחמת מצווה. לשיטתו, רק למלחמת חובה הכול יוצאים. אך לפי פירוש הירושלמי שהבאנו לעיל משמע שלפי הבנת רב חסדא כוונת ר' יהודה היא להחמיר על דברי חכמים, ולדבריו הכול יוצאים אפילו במלחמת הגנה, "דאתיין אינון עלינון".

מסתבר אפוא לפרש את מחלוקת ר' יהודה וחכמים באופן אחר.

לדעת ר' יהודה, מלחמת חובה היא מלחמת הגנה הנכפית עלינו. ההחלטה לצאת למלחמה כזו נובעת מהזכות הטבעית של כל אומה להגן על עצמה. זכות טבעית זו למדנו ממלחמת מדין, כפי שמופיע במדרש:

'צרוֹר את המדינים' למה? 'כי צורים הם לכם!' מיכן אמרו חכמים:
בא להרגך השכם להרגו.

(במדבר רבה כא)

הרי זה כעין דין 'הבא להרגך השכם להרגו', הנלמד מפרשת 'הבא במחתרת' (שמות כב).²⁰ לדברינו, כשם שלגבי הפרט התורה מלמדת אותנו שיש לאדם זכות להגן על חייו,²¹

16. מובן שלפי פירוש זה הרמב"ם במשנה תורה חזר בו ממה שפירש על המשנה.

17. בניגוד לפסק הרמב"ם בפירוש המשניות. ועיין בשירי קרבן על הירושלמי שבעל כנסת הגדולה התקשה מאוד על כך.

18. זאת ועוד, סיום הגמרא, "נפקא מינה לעוסק במצוה שפטור מן המצוה", קשה מאוד לפי פירוש זה. במדבר כה, יח.

20. עיין בבבלי סנהדרין עב ע"א וביומא פה ע"ב, ובפירוש רש"י שם. לעומת זאת, עיין המאירי בסוגיה בסנהדרין, ד"ה המשנה החמישית, שכתב כי דין 'השכם להורגו', אף לגבי יחיד, נלמד ממלחמת מדין.

21. מכאן למדנו כי דין 'הבא להרגך' שונה מדין 'רודף'. המציל, המנסה להרוג את הרודף מדין 'רודף', צריך להתרות לתחילה ברודף, וכן אם הוא יכול להציל את הנרדף באחד מאיבריו של הרודף אסור לו

כך למדנו לגבי הכלל ממלחמת מדין.²² יוצא מכך כי החובה להילחם מלחמת הגנה אינה עבור קיום מצווה אלא עבור קיום העם.²³ לפי ר' יהודה, הכול יוצאים למלחמה רק במלחמת חובה; כלומר, מלחמה שאנחנו מוכרחים להילחם בה על מנת להתקיים. במלחמה שלא נכפית עלינו מבחוץ, אפילו אם אנו מצווים בה, כגון מלחמת יהושע ומלחמת עמלק, יש דין חזרה מעורכי המלחמה. לעומתו, חכמים סוברים שהכול יוצאים למלחמה אפילו במלחמת מצווה, קל וחומר במלחמת חובה.²⁴ לפי פירוש זה, דברי המשנה מתפרשים כפשוטם:

במה דברים אמורים במלחמות הרשות, אבל במלחמות מצוה הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה אמר ר' יהודה: במה דברים אמורים במלחמות מצוה, אבל במלחמות חובה הכל יוצאין, אפי' חתן מחדרו וכלה מחופתה.

כלומר, ר' יהודה חולק על חכמים וסובר כי במלחמת מצווה חוזרים מעורכי המלחמה, וכי דין "הכול יוצאים" לא נאמר אלא במלחמת חובה, שהיא עזרת ישראל מיד צר.²⁵

להרגו. לעומת זאת, ייתכן כי המנסה להרוג את רודפו מדין 'השכם להרגו' אינו צריך להתרות בו וכן אינו צריך להשתדל להציל עצמו באחד מאברי הרודף (עיי' במשנה למלך בסוף הלכות חובל ומזיק, ובהגהה שם). מכאן, שדין 'מצילין אותם בנפשן' מהווה מעיקרו דין של הצלה המבוסס על חיובא דרודף או על היותו מאיים על הנרדף בלי רשות או סמכות, ולעומתו דין 'השכם להרגו' מבוסס על זכות טבעית להגנה עצמית שהתורה מעניקה לאדם. וכך כתב הגר"ז בהלכות רוצח: "דלא מצינו חילוקא בחיובא דרודף בין נרדף לכל אדם, אלא דהוא דין בפני עצמו על הנרדף שמוותר לו להורגו משום דהבא להרגך השכם להורגו, והוא כעין היתירא לנרדף". ועיי' מה שכתבתי בדף קשר 205.

22. אם כנים הדברים, דין 'עזרת ישראל מיד צר' נאמר גם טרם הצר פתח במלחמה בפועל, ועיי' לעיל הערה 10.

23. הרב עמיטל כתב ברסיסי טל (עמ' רצט) שיש במלחמת עזרת ישראל מיד צר ממד של ייחוד ה'. הוא ביסס טענה זו על דברי הרמב"ם באגרת תימן: "ומפני שיחד אותנו הבורא במצותיו ובחוקותיו והתבארה מעלתנו על זולתנו בכללותיו ובמשפטיו... קנאונו העכו"ם כלם על דתנו קנאה גדולה, וילחצו מלכיהם בשבילה לערער עלינו שטנה ואיבה, ורצונם להלחם בה' ולעשות מריבה עמו... ואין לך זמן מאז שנתנה לנו תורה עד זמננו זה שכל מלך עכו"ם גובר או מכריח או מתגבר או אנס שאין תחלת כוונתו ודעתו לסתור תורתנו ולהפך דתנו באונס בנצחון ובחרב". ואין בדבריו שום סתירה לדברינו, שהלוא לגבי מלחמת מדין עצמה, המיוסדת על הכלל 'הבא להרגך השכם להרגו', נאמר: "הַחֲלָצוּ מֵאִתְּכֶם אֲנָשִׁים לְצָבָא וְיִהְיוּ עַל מַדְיָן לְתֵת נְקָמָת ה' בְּמַדְיָן" (במדבר לא, א). הרי לנו שהחובה להילחם אכן מושרשת במישור האנושי-הלאומי, ואף על פי כן יש גם ממד של ייחוד ה' בלחימה נגד הצר הקם נגדנו ונגד תורתנו.

24. ייתכן שמחלוקת חכמים ור' יהודה היא קוטבית: לדעת חכמים הכול יוצאים רק במלחמת מצווה ולא במלחמת חובה, ואילו לדעת ר' יהודה הכול יוצאים רק במלחמת חובה אך לא במלחמת מצווה.

25. אולי אפשר לפרש את שיטת רבא בסוגית הבבלי בדרך דומה. "כי פליגי למעוטי עובדי כוכבים דלא

לפי מה שביארנו, דברי הרמב"ם שהכול יוצאים למלחמה הן במלחמת מצווה – מלחמת שבעה עממים ומלחמת עמלק – והן במלחמת חובה, עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם, תואמים לגמרי את שיטת חכמים המחמירה, לפי פירוש הירושלמי.²⁶ זאת ועוד, שאלת המצווה הכרוכה במלחמת עזרת ישראל מיד צר סרה מאליה, שהרי לא במצווה אנו עוסקים, כי אם בהכרח.²⁷ לכן, אפילו אם "לא תַעֲמֹד עַל דָּם רַעַךְ" אינו מחייב להיכנס לסכנה כדי להציל את הפרט, כאשר עם ישראל מותקף על ידי אויב ישנה חובה לצאת למערכה כדי להגן על העם.²⁸

והנה, כבר העירו רבים על דין מלחמה בזמן הזה בעקבות דברי הרמב"ם בהקדמתו למניין המצוות בספר המצוות:

וידוע גם כן שהנבואה והמלוכה כבר נסתלקו ממנו עד שנסור מן העונות שאנחנו מחזיקים בהם ויכפר לנו וירחמנו כמו שייעדנו ויחזירם לנו... וידוע שהמלחמות וכבוש הארצות לא יהיה אלא במלך ובעצת סנהדרי גדולה וכהן גדול כמו שאמר ולפני אלעזר הכהן יעמוד.

הרי לנו שעל מנת לצאת למלחמה יש צורך במלך, וגם מלחמת מצווה במשמע. מכאן שאין דין מלחמה בתקופה בה אין מלך בישראל, ואפילו עזרת ישראל מיד צר.²⁹

ליתי עליהו מר קרי לה מצוה ומר קרי רשות" – כלומר, לפי ר' יהודה הכול יוצאים למלחמת הגנה כמו במלחמת מצווה, ואילו לפי חכמים דין מלחמת הגנה כדין מלחמת הרשות וחוזרים בה מעורכי המלחמה. לפי זה יש לפרש שסיום הגמרא: "נפקא מינה לעוסק במצוה שפטור מן המצוה" לא בא להציע נפקא מינה בין ר' יהודה וחכמים, שהרי הם נחלקו בעיקר דין מלחמת הגנה, אלא שהוא מציין נפקא מינה בין מלחמת מצווה למלחמת חובה לדעת ר' יהודה, שבמלחמת מצווה העוסק במצווה פטור מן המצווה, ואילו במלחמת חובה, אף על פי שדינה כמלחמת מצווה לגבי דין 'הכול יוצאים', לא נאמר 'העוסק המצווה פטור מן המצווה'.

26. ועיין בביאור הגר"א (או"ח תקמו, ה), שפירש כי דרכו של הרמב"ם לסמוך על הירושלמי כאשר הסוגיה פשוטה שם יותר. וכך כתב בעוד מקומות: יו"ד סג, א; שם ריז, יח; שם רכו, יא; אבה"ע ז, ב.

27. כעין זה מצאנו בחולין (קה ע"א): "אמר רב אידי בר אבין אמר רב יצחק בר אשיין מים ראשונים מצוה ואחרונים חובה". ולמדנו שם (ע"ב): "אמר רב יהודה בריה דרבי חייה מפני מה אמרו מים אחרונים חובה שמלח סדומית יש שמסמא את העינים".

28. לגבי כניסה לסכנה למען הצלת הרבים, עיין: אור שמח, הלכות רוצח ז, ח; משך חכמה, שמות ד, יט; משפט כהן, סימן קמג; היכל יצחק או"ח, סימן לט.

29. הרמב"ם הזכיר גם את קיומם של סנהדרין וכהן גדול לשם שאילת משפט האורים. אומנם, לגבי הצורך בסנהדרין אין זה אלא לגבי מלחמת הרשות, כמו ששנינו בסנהדרין (ב ע"א), וכך פסק הרמב"ם (הלכות מלכים ה, ב). לגבי שאלה באורים ותומים, יש לדון אם חובה זו נאמרה גם לגבי מלחמת מצווה (עיין משיב מלחמה א, עמ' קטז). כמו כן יש לדון למה השמיט הרמב"ם את דין אורים ותומים מהיד החזקה. ויש שהציעו שלהלכה אין שאלה באורים ותומים מעכבת, ואולי יש להבדיל בין זמן שיש אורים ותומים לבין זמן שאינם (עיין ציץ אלעזר כ, סימן מג).

אומנם יש לדון אם הצורך במלך מתייחס למלך ממש, או שהכוונה למנהיג האומה גם אם אין לו דין מלך. וזה לשון המאירי:

כל מלחמה שמלכי ישראל או מנהיגיהם נלחמים עם אויביהם, הן מלחמת מצוה, כגון מלחמת שבעה עממין ומלחמת עמלק ומלחמה עם כל צר הבא עליהם להשחית נחלתם, הן מלחמת הרשות, כגון מלך שנלחם מרצונו עם שאר העמים אם להרחיב את גבולו אם להרבות בגדולתו ולהוסיף כבוד על שמו – בכלם ממנין כהן אחד לדבר אל העם ולדרוש להם ולחזק את לבבם. (סוטה מב ע"א)

וכבר קדמו הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות (שכחת הלאוין), וזה לשונו:

ויש לי ענין מצוה מסתפק עלי, והוא שייראה לי שמצוה על המלך או על השופט ומי שהעם ברשותו להוציאם לצבא במלחמת רשות או מצוה להיות שואל באורים ותומים.

ומרן הרב קוק זצ"ל כתב במשפט כהן:

נראים הדברים שבזמן שאין מלך, כיון שמשפטי המלוכה הם גם כן מה שנוגע למצב הכללי של האומה, חוזרים אלה הזכויות של המשפטים ליד האומה בכללה. וביחוד נראה שגם כל שופט שקם בישראל דין מלך יש לו, לענין כמה משפטי המלוכה, וביחוד למה שנוגע להנהגת הכלל. (סימן קמד)

ברם, מלשונו בספר המצוות נראה שבמלך ממש הרמב"ם מדבר.³⁰ אם כן, האם נסיק מדבריו כי בזמן הזה שבו אין לנו מלך אין שום חיוב מלחמה, וכי כשיבוא צר ואויב בשערי ירושלים ח"ו לא נילחם נגדו?³¹

לכן מסתבר שכל זה לא שייך כלל למלחמת עזרת ישראל מיד צר, וכך משמע מדברי הרב משה פיינשטיין זצ"ל בתשובותיו:

שאני סובר שענין מלחמה, כיון שנוגע לפקוח נפש צריך ציווי מיוחד

30. כך גם נראה מסדר הלכותיו ב"ד החזקה, שם צירף דיני מלחמה להלכות מלכים וקרא להם "הלכות מלכים ומלחמות". ועיין במה שקבע בראשית דבריו ש"אין מעמידין מלך בתחילה אלא על פי בית דין של שבעים זקנים ועל פי נביא" (שם א, ג). ברם יש לשאול, כיצד שייך מינוי מלך בתקופה שאין בה נבואה, כגון תקופת החשמונאים, והרי הרמב"ם כתב בריש הלכות חנוכה: "והעמידו מלך מן הכהנים וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה"? כנראה צריך לומר שאין נביא מעכב. ועיין ברמב"ן (דברים יז, טו) ובספר מלכות בית דוד (סימן ה). אומנם עדיין יש לדון על דברי הרמב"ם בהלכות חנוכה ממה שכתב בהלכות מלכים (א, ח), ואין כאן מקומו.

31. עיין מה שכתב בכך הרב ישראלי זצ"ל, עמוד הימיני, סימן ז.

ואורים ותומים וסנהדרין אף במלחמת מצוה כמלחמת עמלק, ומוכרח זה מהא דדוד ושלמה וכל מלכים הצדיקים לא יצאו להלחם בעמלק, וזה דבר ברור ומוכרח שלא שייך לפלוג על זה, ורק כשנפלו העכו"ם על ישראל כהא דאנטיוכוס מלך יון וכדומה דהוא להצלה, עשו מלחמה. (אגרות משה, חו"מ ב, סימן עח)

ולפי דרכנו, שדין עזרת ישראל מיד צר מושרש במישור האנושי-הלאומי ולא במישור הציוויי, הדברים ברורים, שהרי לא בקיום מצוות מלחמה אנו עוסקים כי אם בזכות עם ישראל לחיות. לכן, אפילו אם נדרש מלך ממש עבור מצוות מלחמה, ברור ופשוט שהחובה להגן על העם מוטלת על השופט אשר יהיה בימים ההם, ו"יפתח בדורו כשמואל בדורו" (בבלי, ראש השנה כה ע"ב).

ויותר נראה שחובת ההגנה מוטלת על עם ישראל, ולכן כל ישראל מצווים לבוא לעזרת ה' בגיבורים. ועל פי זה יש לפרש את דברי הרמב"ם בהלכות שבת:

גוים שצרו על עיירות ישראל, אם באו על עסקי ממון אין מחללין עליהן את השבת ואין עושין עמהן מלחמה. ובעיר הסמוכה לספר, אפילו לא באו אלא על עסקי תבן וקש יוצאין עליהן בכלי זיין ומחללין עליהן את השבת. ובכל מקום אם באו על עסקי נפשות או שערכו מלחמה או שצרו סתם, יוצאין עליהן בכלי זיין ומחללין עליהן את השבת. ומצוה על כל ישראל שיכולין לבוא לצאת ולעזור לאחיהם שבמצור ולהצילם מיד הגוים בשבת, ואסור להן להתמהמה למוצאי שבת.³² (ב, כג)

וכך כתב הרב שלמה גורן זצ"ל:

כי אם אנו מותקפים על ידי האויב, בודאי שאין צורך בשום סמכות להשיב מלחמה שיערה להגן על נפשותינו, ולא על זה יש צורך להוכיח שהיא נוהגת בזמן הזה כי התורה אמרה 'אם בא להורגך השכם להורגו'.³³ (משיב דבר א, עמ' קטו)

32. כך יש לדייק ממה שכתב הרמב"ם בהלכות חנוכה (פרק ג הלכה א): "בבית שני כשמלכו יון גזרו גזרות על ישראל ובטלו דתם ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצות, ופשטו ידם בממונם ובבנותיהם ונכנסו להיכל ופרצו בו פרצות וטמאו הטהרות, וצר להם לישראל מאד מפניהם ולחצום לחץ גדול עד שריחם עליהם א-להי אבותינו והושיעם מידם והצילם וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום והושיעו ישראל מידם והעמידו מלך מן הכהנים וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתיים שנה עד החורבן השני". הרמב"ם הקדים את המלחמה נגד הצר שבא עליהם להעמדת המלך מן הכהנים, ומשמע שמלחמת עזרת ישראל מיד צר אינה מותנית במינוי מלך.

33. אומנם בניגוד לדרכנו, עיין שם שהרב גורן זצ"ל בונה את שיטתו על הלאו "לא תעמוד על דם רעך". ועיין עוד: חזון איש, הלכות עירובין קיד, ג; שו"ת דברי יציב, חו"מ, סימן פא.

וכבר קילל מלאך ה' את יושבי מרוז "כי לא באו לעֲזָרְתָהּ ה' לעֲזָרְתָהּ ה' בְּגִבּוֹרִים" (שופטים ה, כג), אף על פי שלא היה לדבורה דין מלך.³⁴

ראינו אפוא שהגדרת מלחמת עזרת ישראל מיד צר כמלחמת מצווה אינה משום שיש בה קיום של צו א-לוהי, אלא מפאת היותה מוכרחת במישור הלאומי.

ד. "והרעתם בחצרות... ונושעתם מאיביכם"

לאור הדברים שראינו, שמלחמת עזרת ישראל מיד צר משקפת חובה לאומית-אנושית, נדמה כי התגובה הדתית לצר הנלחם בנו אינה באה לידי ביטוי בחובת הגיוס למלחמה, כי אם במצוות חצוצרות. הרמב"ם הביא מצווה זו בהלכות תעניות:

מצות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבא על הצבור, שנאמר 'על הצר הצורך אתכם והרעותם בחצוצרות'; כלומר, כל דבר שייצר לכם כגון בצורת ודבר וארבה וכיוצא בהן זעקו עליהן והריעו. (א, א)

אבל עיין בספר המצוות (עשה נט), שם כתב הרמב"ם:

היא שצונו לתקוע בחצוצרות במקדש עם הקרבת כל קרבן מקרבני המועדות, והוא אמרו יתברך 'וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשכם ותקעתם בחצצרת', ובבאור אמרו שמצות היום בחצוצרות. וכבר התבארו משפטי מצוה זו בספרי וראש השנה ותענית. וכן אנחנו מצוים לתקוע בחצוצרות בעתות הצורך והצרות כשנזעק לפני השם יתברך, והוא אמרו 'וכי תבאו מלחמה בארצכם על הצר הצורך אתכם'.

הרי שהרמב"ם צירף את המצווה להריע בחצוצרות בעיתות צרה אל מצוות תקיעה בחצוצרות בימי שמחה. שיטה זו תמוהה היא, שהרי לכאורה יש כאן שתי מצוות שונות לחלוטין – מצווה אחת המחייבת תקיעה בחצוצרות במועדים בשעת הקרבת הקרבנות, ומצווה אחרת המחייבת תרועה בעתות צרה ומלחמה?³⁵

34. לכן במסגרת מלחמת עזרת ישראל מיד צר ישנה חובה להתגייס, והכול יוצאים, כולל בני ישיבות. לגבי דין גיוס בני ישיבות שלא בשעת מלחמת מצווה, עיין בדברי מו"ר הרב ליכטנשטיין שליט"א, עלון שבות 100.

35. עיין ברמב"ן (במדבר י, ה) שהבחין מהותית בין תרועה המוזכרת בעיתות צרה לבין תקיעה בימי שמחה: "תרועה יתקעו למסעיהם" - כבר פירשתי בסדר אמור אל הכהנים כי התרועה רמז למדת הדין ... וכתוב 'וכי תבאו מלחמה בארצכם וגו' והרעותם', ועל כן אמר משה ... ובהקליל את הקהל - ראויים לתקיעה, כי הפשוטה רמז למדת רחמים ... וכתב 'וביום שמחתכם ובמועדיכם ותקעתם', כי המלחמה לתרועה והמועדים והשמחה לרחמים".

וכבר הרגיש בזה המגיד משנה, וז"ל:

וראיתי לרבינו בספר המצות שלו שמנה תרועה זו ותקיעה שבשעת הקרבנות במצוה אחת, ותמה אני למה שהרי שני פסוקים הם בכתוב.

יש לבעל דין לבוא ולטעון שהרמב"ם חזר בו ממה שכתב בספר המצוות. אולם עדיין אין זה פוטר אותנו מלהסביר את שיטת הרמב"ם מלכתחילה. זאת ועוד, גם בי"ד החזקה לא תיאר הרמב"ם את תקיעת החצוצרות במועדים כמצוות עשה מן התורה:

בימי המועדות כולם ובראשי חדשים היו הכהנים תוקעים בחצוצרות בשעת הקרבן והלויים אומרין שירה, שנאמר 'וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות'.

(הלכות כלי המקדש ג, ה)

מדוע לא כתב הרמב"ם: "מצוות עשה מן התורה לתקוע בחצוצרות במועדים בשעת הקרבן" כדרכו בכל מקום?! זאת ועוד, בהקדמתו להלכות כלי המקדש הרמב"ם לא ציין שיש בכללן מצוות עשה לתקוע בחצוצרות במועדים.

ואשר נראה בזה, שהרמב"ם בי"ד החזקה דבק בשיטתו המופיעה בספר המצוות שאין כאן אלא מצוות עשה אחת, ומאחר וכבר מנאה בהלכות תעניות לא חזר הרמב"ם לציינה כמצוות עשה בפני עצמה בהלכות כלי המקדש.

כדי להסביר את שיטת הרמב"ם, כתב המגיד משנה:

ונראה שדעתו ז"ל שהמצוה היא אחת כללית, לתקוע בחצוצרות במקדש בעת הקרבנות ובעת הצרות בין במקדש בין בגבולין, ואין ראוי למנותן בשתי מצוות. ועוד צ"ע.

כלומר, אין כאן אלא מעשה מצווה אחד שהוא תקיעה בחצוצרות. אמנם יש שני מחייבים שונים, ואולי אף הפוכים, למצווה זאת, אך אף על פי כן, באשר למניין המצוות אין כאן אלא מצווה אחת. המגיד משנה מציין כי פירוש זה דחוק, אולם בהמשך נבאר כי יש לדחות אותו לגמרי.

על מנת להסביר את הקושי בתירוץ המגיד משנה, יש לדון במהות מצוות חצוצרות.

נתחיל בדברי הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות (שורש א), בניסיונו להסביר מדוע מנה בעל הלכות גדולות את מצוות הלל כאחת מתרי"ג מצוות:

ועל כל פנים יאמרו שהלל זה עצמו מוקדם לדוד והנראה מדבריהם שהוא מן התורה, כמו שפירשת, ויהיה הלכה למשה מסיני; או שהוא

בכלל השמחה שנצטוינו בה, כמו שכתוב 'וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם'. כי עיקר השירה בפה וכלי לבסומי קלא הוא.

הרמב"ן מזהה את מצוות חצוצרות במועדים עם מצוות הלל,³⁶ ונימוקו עמו: "עיקר השירה בפה וכלי לבסומי קלא הוא". לפי הרמב"ן, תקיעה בחצוצרות מצטרפת עם שירת הלוויים לקיום אחד של שירה.³⁷

כעין זה מצאנו לגבי החיוב להריע בחצוצרות בעיתות צרה. בהשגותיו לספר המצוות, הרמב"ן חולק על הרמב"ם שמנה תפילה כמצוות עשה. הרמב"ם (עשה ה) הביא ראיה לשיטתו מהספרי:

ולשון ספרי: 'ולעבדו זו תפילה'. ואמרו גם כן: 'ולעבדו זה תלמוד'.

הרמב"ן דחה ראיה זו בזה הלשון:

ומה שדרשו בספרי 'ולעבדו זה התלמוד' דבר אחר 'זו תפילה' – אסמכתא היא, או לומר שמכלל העבודה שנלמוד תורה ושנתפלל אליו בעת הצרות ותהיינה עינינו ולבנו אליו לבדו כעיני עבדים אל יד אדוניהם. וזה כענין שכתוב 'וכי תבאו מלחמה בארצכם על הצר הצורך אתכם והרעותם בחצוצרות ונזכרתם לפני ה' א-להיכם', והיא מצוה על כל צרה וצרה שתבא על הצבור לצעוק לפניו בתפלה ובתרועה. (השגת הרמב"ן לספר המצוות שם)

גם כאן הרמב"ן רואה את עיקר מצוות חצוצרות לא בעצם התרועה אלא בליווי התפילה והצעקה.

נקודה זו עומדת גם במרכז שיטת הרמב"ן בדרשתו לראש השנה, בדין תקיעה על סדר הברכות. הרמב"ן דן במנהג אשר היה נפוץ בימי לתקוע תשר"ת למלכויות, תשר"ת לזיכרונות ותשר"ת לשופרות. והקשו כל הראשונים שממה נפשך לא יוצאים ידי חובה בסדר כזה:

ועל מנהג שלנו היה תמיה ר"ת, דקשר"ק של מלכויות וקשר"ק דזכרונות וקשר"ק דשופרות סותרין זה את זה, דאי גנח ויליל כולו בעי למיעבד

36. עיין ברמב"ן על התורה (ויקרא כג, ב) שראה הלל ביום מועד כקיום של 'מקראי קדש'.

37. אין הכרח לומר שהרמב"ם שהשיג על הבה"ג חולק על ההבנה שמהות מצוות חצוצרות בימי שמחה היא שירה. יתכן שלפי הרמב"ם אין מאן מקור למצוות הלל משום שהיא מצוות קריאת פרקי הלל שבספר תהילים, ואינה קשורה למצוות שירה שבמקדש. לעומת זאת, הרמב"ן ראה את מצוות הלל כהרחבה של מצוות שירה שבמקדש, כמבואר שם בספר המצוות.

קשר"ק, ואי גנח לחוד כולו בעי למיעבד קש"ק ואי יליל כולו
קר"ק? (תוספות, ראש השנה לג ע"ב)

הרמב"ן תירץ קושיה זו בדרך ייחודית ונועזת:³⁸

למדנו, דכיון דאין אדם חייב בתקיעות בתענית אלא חובת ברכות היא שמתריעין בהן, כדי שתעלה תפלתנו בתקיעה, די להם בתקיעה כל שהו. הלכך בראש השנה נמי, כיון שיצאנו ידי חובת תקיעות של תורה מיושב ולא נשאר עלינו אלא חובת ברכות שתקנו בהן תקיעות כדי שיעלה זכרונינו לטובה בשופר, הוה ליה כתעניות, ובתקיעות כל שהו יוצאין ידי התרעה של ברכות. ודי שיאמר באחת תקעו ובאחת הריעו וליכא הפסק ופסול כלל, אלא שרצו הראשונים לתקוע על סדרן הואיל ואין התוספת פוסל כאן כלל. וזה ענין הגון ומתקון מאד, ובמחילה מן המחברים.³⁹

הרמב"ן מחדש שדין תקיעה על סדר הברכות אינו מהווה קיום במצוות שופר של ראש השנה, כי אם בברכת מלכויות, זיכרונות ושופרות. בכך הדבר דומה למצוות תקיעה בחצוצרות בעיתות צרה; כלומר, תפקיד תקיעות דמעומד בראש השנה הוא ללוות את הברכות, כדין תרועה בחצוצרות בעיתות צרה, כאשר עיקר הקיום הוא צעקה ותפילה, וכדין מצוות התקיעה בימי שמחה, שאז עיקר המצווה היא הלל ושירה.

מדברי הרמב"ם בהלכות תעניות שראינו לעיל נראה שהרמב"ם מסכים עם הרמב"ן בסוגיה זו:

מצות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבא
על הצבור, שנאמר 'על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות'.

הרי שמהות המצווה אינה התקיעה בחצוצרות אלא הצעקה והתפילה המתלוות אליה. ועיין ברמב"ם בהלכות כלי המקדש (ג, ה) שכתב:

בימי המועדות כולם ובראשי חדשים היו הכהנים תוקעים בחצוצרות
בשעת הקרבן והלויים אומרין שירה, שנאמר 'וביום שמחתכם
ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות'.

38. הראשונים העלו מספר פתרונות לקושיה זו. עיין: תוספות שם; רי"ף, ראש השנה י ע"ב באלפס; בעל המאור, ראש השנה יא ע"א באלפס; מלחמות ה' שם.

39. למעשה, המחברים החולקים על הרמב"ן אינם חייבים לחלוק על הבנתו בנוגע למצוות תרועה בחצוצרות. ייתכן כי לדעתם דין תקיעה על סדר הברכות הוא קיום במצוות שופר עצמה וכי לכן נדרשים גם שם פרטי דיני התקיעה (עיין מה שכתבתי בבאר מרים על ראש השנה).

הרי שהרמב"ם כלל את קיום מצוות תקיעה בחצוצרות עם דין שירת הלויים, ומשמע שעיקר הקיום של תקיעה בחצוצרות בימי שמחה הוא שירה.⁴⁰

מאיךך ראינו לעיל כי המגיד משנה מבסס את תירוץ הקושי שלו ברמב"ם על ההבנה שעיקר המצווה הוא מעשה התקיעה. לכן אפשר לכלול את תקיעת החצוצרות כמצווה אחת, בין במועדים ובין בעת צרה, על אף ההבדל במחייב.

אולם לפי המהלך שניסינו לבסס, שעיקר המצווה לדעת הרמב"ם אינה התקיעה, חזרה שאלת המגיד משנה למקומה: מדוע כלל הרמב"ם את החיוב של שירה והלל במועדים יחד עם החיוב של צעקה בעת צרה?

ונראה לבאר את שיטת הרמב"ם על פי מה שכתב בהלכות תעניות:

ודבר זה מדרכי התשובה הוא, שבזמן שתבוא צרה ויזעקו עליה ויריעו ידעו הכל שבגלל מעשיהם הרעים הורע להן, ככתוב 'עונותיכם הטו' וגו'. וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם. אבל אם לא יזעקו ולא יריעו אלא יאמרו דבר זה ממנהג העולם אירע לנו וצרה זו נקרה נקריית, הרי זו דרך אכזריות וגורמת להם להדבק במעשיהם הרעים ותוסיף הצרה צרות אחרות. הוא שכתוב בתורה 'והלכתם עמי בקרי והלכתי עמכם בחמת קרי', כלומר כשאביא עליכם צרה כדי שתשובו, אם תאמרו שהוא קרי אוסיף לכם חמת אותו קרי. (א, ב-ג)

מדברים אלו עולה שתרועה בחצוצרות וצעקה בתגובה לצרה מבטאים שניהם הכרה ביד ה' הפועלת בעולם.⁴¹ לכן, אם לא נצעק ולא נריע כשניתקל במאורעות כאלו הרי יש בזה משום הכחשת יד ה' ואמירה שהכול מקרה. באופן דומה, החיוב לתקוע בחצוצרות ולשיר ולהלל בימי שמחה מבטאים את ההכרה ביד ה' כאשר היא מתגלית בטבע, בהיסטוריה או בהווה.⁴² ובכן, מי שאינו שר ואינו

40. להרחבה עיין בחדושי הגר"מ והגר"ד (הלכות לולב ה, יב).

41. עיין מורה נבוכים ח"ג פרק לו.

42. עיין בספר החינוך (מצווה שפ"ד), שכלל תקיעה במלחמה יחד עם תקיעה במקדש על הקרבן. אומנם שיטתו מחייבת הסבר אחר, שהרי לפי החינוך החיוב במקדש הוא כל יום. ועיין שם שכתב: "משרשי המצווה, לפי שבשעת הקרבן היו צריכין לכוון דעתם יפה בענינו כמו שידוע שהוא נפסל במחשבות ידועות, וגם כן צריך הקרבן כוונה שלמה לפני אדון הכל שציונו עליו, וגם כן בעת הצרה צריך האדם כיוון גדול בהתחננו לפי בוראו שירחם עליו ויצילהו מצרתו, ולכן נצטוו בתקיעת החצוצרות בעתים אלה". דברינו הם לפי שיטת הרמב"ם (כלי המקדש ג, ה), שלשיטתו חיוב תקיעה על הקורבן אינו אלא בימי מועד ובראשי חודשים. ועיין ספרי (בהעלותך, פיסקה יט) וכן אבן האזל (הלכות תמידין ומוספין ו, ו).

מהלל בשעת שמחה וישועה, הרי זה כמי שמכחיש שמאת ה' הייתה זאת.⁴³
בהקשר זה מאירים הדברים שאמר מו"ר הרב עמיטל זצ"ל בישיבה ביום
העצמאות:

מי שניגש לדברים באמונה פשוטה ותמימה... חייב לשיר. ומי שמחשב
חשבונות יש פגם באמונתו. בעוונותינו הרבים בא טשטוש אצל רבים
בראיית הדברים. טשטוש בין מעשה ה', מעשה א-לוהינו, ובין מעשה
אנוש... מי עשה זאת אם לא הקב"ה?! (המעלות ממעמקים, עמ' 69)

מצוות חוצרות במשנת הרמב"ם היא אכן מצווה אחת הכוללת בתוכה תקיעה
בחוצרות בימי שמחה יחד עם תרועה בהן בעיתות צרה. היא מצווה המכנסת תחת
קורת גג אחת גם אמירת סליחות ותחנונים בשעות משבר וגם שירה והלל בימי
מועד. הבריח התיכון המחבר בין הקצוות הללו הוא החיוב להגיב תגובה דתית ליד
ה' המתגלית בעולמנו.⁴⁴

ה. "ועת צרה היא ליעקב ומזונה יושע"

פתחנו את דברינו בניסיון לבחון מחדש דינים והלכות שהפכו אקטואליים במציאות
הקיימת בשובנו לארץ הקודש. עסקנו בעיקר במלחמת עזרת ישראל מיד צר,
ונוכחנו לדעת שהתגובה להתקפת אויב וצר על כלל ישראל היושב בארצו מורכבת
היא.

מצד אחד, כל ישראל מחויבים להתגייס ולבוא לעזרת אחיהם המותקפים, על
פי הכלל 'הבא להורגך השכם להרגו'. חיוב זה מושרש במישור האנושי-הלאומי,
ומבטא את זכותנו לחיות בארצנו. אולם בד בבד עם החיוב לערוך מלחמה המופנית
כלפי חוץ נגד הצר הקם עלינו, אירוע כזה מחייב את העם גם לתגובה דתית,⁴⁵

43. עיין בסנהדרין (צד ע"א): "ביקש הקדוש ברוך הוא לעשות חזקיהו משיח, וסנחריב גוג ומגוג. אמרה
מדת הדין לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם! ומה דוד מלך ישראל שאמר כמה שירות ותשבחות
לפניך - לא עשיתו משיח, חזקיהו שעשית לו כל הנסים הללו ולא אמר שירה לפניך - תעשהו משיח".
ועיין מה שכתב הרב עמיטל על כך, המעלות ממעמקים, עמ' 71.

44. הקשר בין סליחות להלל בא לידי ביטוי מיוחד כאשר יגון נהפך לשמחה ואבל ליום טוב, כפי שכתב
הרב עמיטל: "מתוך אותה חובה של צעקה שאנחנו מצויים עליה עולה חובה אחרת - חובת ההודיה.
זועקים ומתריעים וצמים - אומר הרמב"ם - וכשבאה תשועה וגשמים יורדים אומרים הלל להקב"ה"
(שם, עמ' 17).

45. כלומר, כלפי עצמנו ולא כלפי זולתנו. וכבר העיר הרב עמיטל בעניין זה: "וכאן כדאי להתריע על דבר
אחד. לצערנו, מזה זמן ניכר משתרשת ביהדות הדתית, בכל אופן בחלק נכבד ממנה, הכרה כי תשובה
היא מצוות עשה שאחרים מצויים עליה" (שם, עמ' 14).

הנובעת מההכרה שמפי עליון תצא הרעות והטוב. הכרה זו מחייבת צעקה, על מנת שיידעו הכול שבגלל מעשיהם הרעים הורע להן, ו"דבר זה מדרכי התשובה... וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם" (רמב"ם, הלכות תעניות א, ב).

ראינו אפוא שהתגובה המשולבת והשלמה בנידון דידן ניצבת ארצה, אולם ראשה מגיע השמימה. היא מחייבת התייחסות ערכית למציאות האנושית, אך איננה מתמצית בהתייחסות זו אלא דורשת גם עלייה לעולמות נשגבים. רק כאשר שני דרכי הפעולה הולכים יחדיו, יקוים בנו הכתוב: "וְנִזְכְּרְתֶם לְפָנַי ה' אֱלֹהֵיכֶם וְנוֹשְׁעֵתֶם מֵאֲיָלֶיכֶם" (במדבר י, ט).